

DOI: 10.31866/2410-1176.44.2021.235390

УДК 929:78.071.1Березовський

**ОДРУЖЕННЯ
МАКСИМА БЕРЕЗОВСЬКОГО.
ОГЛЯД ДОКУМЕНТАЛЬНИХ
МАТЕРІАЛІВ: ДО ПИТАННЯ
ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ**

Юрченко Мстислав Сергійович
*Кандидат мистецтвознавства, професор,
ORCID: 0000-0001-9412-8395,
e-mail: mstyslavyu@i.ua,
Київський національний університет
культури і мистецтва,
вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна, 01133*

Мета статті — реконструювати реальні події життя Максима Березовського на основі ретельного аналізу документів про одруження видатного композитора. У процесі роботи використовувалися здебільшого емпіричні методи дослідження: логіко-аналітичний аналіз, спостереження, опис, узагальнення, припущення, порівняння. Новизна дослідження. Сьогодні і далі триває пошук нових музичних творів, і ретельно досліджуються відомі документальні дані про життя М. Березовського. Раніше оприлюднені документи про його одруження зображали картину щасливого подружнього життя композитора, проте під час пильного аналізу виявили низку непорозуміння та висловили недовіру до офіційної версії. У статті проаналізовано шість рукописних документів (із серпня 1763-го до січня 1778 року) з архівів Санкт-Петербурга. Один документ публікується вперше, а також вперше оприлюднюються зображення двох архівних рукописів. Висновки. У статті зібрано усі відомі на сьогодні (включно із щойно віднайденими) документи про одруження М. Березовського, звернена пильна увага на важливі неузгодження у паперах про одруження придворного співака Максима Березовського з придворною танцівницею Францискою Юбершер. Ймовірно, цей факт пояснюється різним віросповіданням молодят, але їхній шлюб зачепив інтереси високопоставлених осіб Російської імперії. Залучення раніше неопублікованих документів сприяло уточненню деталей одруження, залученню до наукового обігу «боярина» Максима — актора Василя Чернікова, встановленню імені та по батькові другої дружини Березовського — Надії Матвіївни. У статті проаналізовані різні версії, серед яких розглядаються дві протилежні за характером як можливі у цій ситуації. Залучення нових даних сприяє розширенню кола документальних пошуків про життя Максима Березовського.

Ключові слова: Максим Березовський; Франциска Юбершер; документи; одруження; Maksym (Maxim) Berezovsky; Francis Übersheer

Вступ

За останні роки зусиллями українських дослідників вдалося повернути значну частину хороших творів Максима Березовського, які довгий час вважалися втраченими. І зараз ще залишаються непідтвердженими основні моменти біографії відомого композитора: дата народження, дитинство у Глухові, навчання в Київській академії, перебування в Італії, Петербурзький період, смерть та поховання. Один із перспективних напрямів сучасного «березовськознавства» полягає у віднайденні та ґрунтовному аналізі документальних відомостей про діяльність композитора, адже ретельна періодизація його творчості, точне атрибутування творів та виокремлення ключових композицій — надзвичайно важлива подія українського музикознавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомості про життя М. Березовського, що з'явилися у період його перебування у Санкт-Петербурзі (праці Якоба фон Штеліна), і наступні, які виникали впродовж XIX ст., містили небагато біографічних даних, обмежуючись переважно загальною інформацією без посилань на документи (дослідження Є. Болховітінова, П. Белікова, П. Воротникова, В. Аскоченського, В. Металова, С. Смоленського). Прорив у «березовськознавстві» стався вже наприкінці XX та на початку XXI ст. у статтях та спеціальних дослідженнях російських музикознавців (Ю. Келдиша, Є. Левашова, А. Полехіна, А. Лебедевої-Ємеліної), а особливо у двох монографіях та численних статтях, присвячених цьому композиторові, М. Рлицаревої, яка першою поставила вивчення життя та творчості М. Березовського на наукову основу та оприлюднила низку дуже важливих документів. Подальші дослідження та знахідки перемістилися до України й української діаспори, де серед плеяди

науковців варто назвати праці В. Витвицького, О. Шуміліної та М. Юрченка. Нині саме ці роботи визначають сучасний стан у дослідженні життя та творчості композитора.

Мета статті

Мета роботи — реконструювати реальні події життя Максима Березовського на основі ретельного аналізу документів про одруження відомого композитора.

З цією метою виконані такі завдання:

- збір та аналіз усіх відомих матеріалів про одруження Максима Березовського;
- дослідження раніше не опублікованих документів;
- формулювання найбільш вірогідних версій фабули одруження композитора.

Виклад матеріалу дослідження

Життєвий шлях Максима Березовського завжди цікавив дослідників, але за браком документів науковці не могли підтвердити чи спростувати основні біографічні факти композитора. У переліку важливих подій біографії М. Березовського часто найзагадковішою вважалася трагічна смерть талановитого композитора. Самогубство невизнаного майстра — це надто придатний ґрунт для створення гостро драматичної фабули з обов'язковим любовним сюжетом, щоб ним нехтувати. Саме на основі нещасливого кохання як причини самогубства митця вибудовували біографічні романи XIX ст. Згадаймо драматичне кохання до Матільди у повісті Н. Кукольника (1844) або неможливість побратися з графинею Марією Олексіївною у драмі П. Смирнова (1841). У літературі, як правило, фігурує усталений сюжет, але документальні дані здатні повністю змінити біографічну міфологію видатної особистості.

Одруження М. Березовського, на перший погляд, не становить нічого незвичного, проте уважне прочитання документів дає змогу дійти несподіваних висновків і поставити «незручні» запитання про небуденну подію в житті композитора. Перші конкретні дані про одруження М. Березовського з'являються у М. Ф. Фіндейзена, який називає ім'я дружини та вказує дату: 16 жовтня 1763 року з «танцівницею придворного театру Францинею Ібермер» (так у автора) (Финдейзен, 1928, с. 37).

Марина Рлицарева в першій монографії про М. Березовського опублікувала дуже важливий документ, що, з одного боку, надавав цінні відомості про одруження композитора, а з іншого — породжував суперечливу інтригу. Цей документ — наказ імператриці Катерини II від 11 серпня 1763 року про дозвіл півчому придворній італійській «компанії» Максиму Березовському на одруження «тієї ж компанії на танцювальній дівичці Франце Ібершерше і водночас зволила наказати пожалувати їй плаття» (Рлицарева, 1983, с. 42).

Необхідність такого документа, здавалося б, диктувалася складністю одруження представників різних віросповідань: православного Максима та католички Францинії. Такі шлюби справді вимагали спеціальної процедури — переосвячення одного з наречених у православ'я. Приклади у значній кількості зафіксовані в документах ЦДІА СПб. Наприклад, 6 вересня 1777 року лютеранин танцівник Карло Такельберг просив дозволу побратися з «правовірною» (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 1, спр. 10706); 8 листопада 1763 року вінчався придворний півчий Андрій Васильович Біляковський з «іноземною дівичею Марією Федорівною, що перебуває у лютеранському законі» (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 111, спр. 54, арк. 182 зв.). Таких одружень з часом ставало дедалі більше, тому на початку 1780-х років Санкт-Петербурзька духовна консисторія упорядкувала реєстрацію шлюбів представників різних віросповідань: «Дело о принятии греко-российскаго вероисповедания различными лицами для браков с лицами православной вѣры» (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 120, спр. 127). У той час справами шлюбів різних віросповідань опікувалася Санкт-Петербурзька духовна консисторія, а не придворне відомство і аж ніяк не особисто імператриця, яка, до того ж, не кожному з придворних на одруження жалувала плаття. Ще М. Рлицарева помітила цей факт і висловила здивування від ігнорування церковного відомства та волі імператриці.

Виникає перше питання: чому одруження Максима Березовського (чи може його нареченої Франциски Юбершер?) так зацікавило імператрицю, яка знехтувала процедурою і підставила Петербурзьку духовну консисторію?

Наступний документ, який аналізувала М. Рлицарева, теж додає запитань. Виявилось, що одруження Березовського набуло такої важливості, що консисторія, замість того, щоб швидко підписати належні документи і уникнути незручної ситуації, відкрила особову «Справу», а процедурою зацікавився

вищий орган — Священний Синод (Рыцарева, 1983, с. 42). Цей документ становить лише опис справи, її назву й невеличку анотацію: 16 жовтня 1763 року. «О дозволеніи Придворной Танцевальной дѣвицѣ состоящей въ католицкомъ законѣ вступить въ бракъ с правовѣрнымъ пѣвчимъ Березовскимъ» на 12 листах [фразеологізми збережено. — М. Ю.].

На документі штамп радянського часу: «Выбыло» (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 1, спр. 5485).

Сама ж справа на 12 сторінках із важливими відомостями про М. Березовського та його наречену, на превеликий жаль, не збереглася. М. Рыцарева стверджує, що одруження композитора набуло винятковості. Отже, виникає чергове питання: що саме в одруженні придворного співака на придворній танцівниці зацікавило церкву, що відкрили спеціальну справу і скерували її до найвищої інстанції?

Наступний документ засвідчує де, коли і за чиєї присутності відбулося вінчання Максима Березовського та Францінії Ібершер.

Вінчання відбулося у храмі Спаса Нерукотворного Образа, «что при конюшенномъ Ея Императорскаго Величества дворе священника Алексія Федорова». Дата вінчання — 19 жовтня 1763 року. В книзі «О раждающихся, бракосочетавающихся. Часть вторая» за номером 23 запис у графі «кто вѣнчаны»: «Россійскаго театра Италианской Кампани певчей Максимъ Березовски, той же кампани на тонцавалной дѣвице Францыске Ибѣршеръ состоящей в католицкомъ законѣ» [фразеологізми збережено — М. Ю.].

У графі «кто поруки (подписывались)»: «Двора Ея Императорскаго Величества гофъ ѳуріеръ Васили Михайловъ сынъ Черниковъ» [фразеологізми збережено — М. Ю.] (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 111, спр. 54, арк. 181 зв.). (Рис. 1).

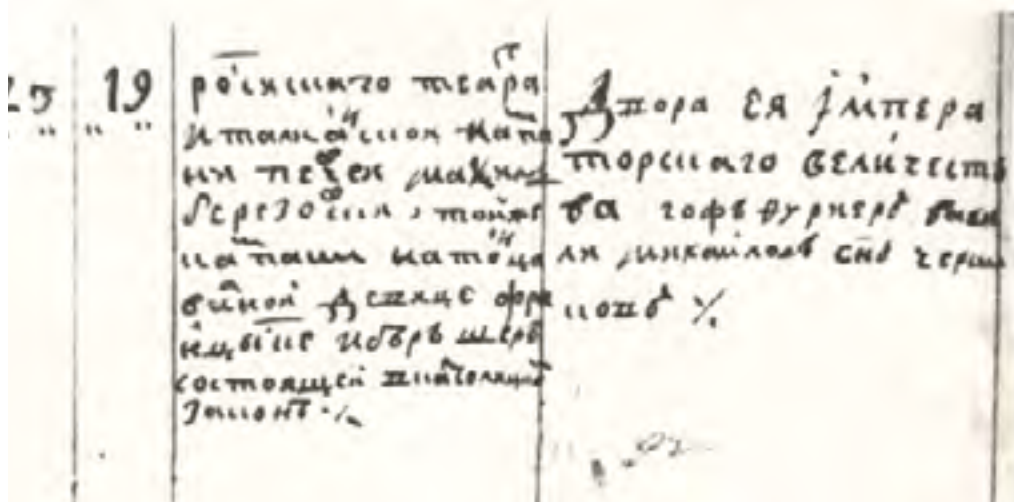

Рисунок 1. Запис про одруження Максима Березовського 19 жовтня 1763 р. Друкується вперше.

Джерело: (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 111, спр. 54, арк. 181 зв.).

Figure 1. Record of Maksym Berezovsky's marriage on October 19, 1763. Published for the first time.

Source: (Petrograd Spiritual Consistory, no date given, desc. 111, file 54, p. 181 o/l).

Що нового дізнаємося з цього запису?

1. Точна дата вінчання — 19 жовтня 1763 року (а не 16 жовтня, як вважалося раніше).
2. Місце вінчання — храм Спаса Нерукотворного Образа при придворній конюшенній (стаєнній) управі, частіше згадується як Конюшенна (Стаєнна) церква.
3. Поручитель (дружок, боярин) за «вінчаючихся» — гоффур'єр Василь Михайлович Черніков.

Конюшенну (Стаєнну) церкву обрали напевно через належність до придворного відомства (хоча в середині XVIII ст. формально підпорядковувалася єпархії). Церква побудована ще за Ганни Іоанівни у придворному Конюшенному відомстві, тому й церква відомства (храм Спаса Нерукотворного Образа) стала вважатися придворною (з 1797 р.) і придворні служителі, зокрема митці, формували паству цієї церкви (Рис. 2)¹. Здебільшого придворні церкви Санкт-Петербурга функціонували як домові, тому за-

¹ Храм Спаса Нерукотворного Образа кілька разів переходив з єпархіального до придворного відомства і назад «як такий, що не належить до палацу» (придворного — М.Ю.). *Джерело:* <https://www.citywalls.ru/>

звичай духовні потреби задовольняли не в домашній церкві царської особи або вельможі, а в церкві на вільній території. Конюшенна церква розташовувалася поряд з Придворною співацькою капелюю, яка виходила на річку Мийка та Велику Конюшенну вулицю, тому значна частина прихожан залишили документальні сліди у церковних розпорядних книгах саме придворного відомства. Наприклад, 23 жовтня цього ж (1763) року в цій церкві вінчався «певчий отрок Єкимь Крамаровски... зь дочерью (Петропавловскаго собора дьячка Ивана Харжевского) дѣвицей Дарей Ивановой»² (Придворная е.и.в. Контора, б.р., арк. 6 зв.-7, арк. 21 зв.-22, арк. 27 зв.-28), а поручителями були відомі нам «полковник Марка Федоровъ сынъ Полторацки» та придворний півчій «Афанаси сынъ» Тимченко (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 111, спр. 54, арк. 182)³. Сповідальні книги цієї та інших придворних церков могли б допомогти в уточненні біографій багатьох відомих людей. Наприклад, можемо підтвердити рік народження відомого уставника Придворної співацької капели Наума Ладунки, якому в 1774 році виповнилося 39 років (народився 1735 р.) (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 112, спр. 246, арк. 472)⁴. Згодом, на початку XIX ст., церква здобула звання самостійного придворного храму (Рис. 2). У 1837 році в ній відспівували Олександра Пушкіна, бо імператор Микола I заборонив проводити панахиду в Ісакієвському соборі. А 1857 року саме в ній відслужили заупокійне богослужіння Михайла Глінки, який, як відомо, служив капельмейстером Придворної капели і проводив відбір півчих в Україні.

Рисунок 2. Головний фасад Придворно-Конюшенного відомства з 1747 по 1817 рр. Джерело: <https://www.citywalls.ru/house1543.html>.

Figure 2. The main facade of the Court and Stable Department from 1747 to 1817. Source: <https://www.citywalls.ru/house1543.html>.

Цей документ цінний тим, що надає інформацію про друга Максима Березовського — Василя Михайловича Чернікова, який теж служив у придворному відомстві у чині гоффер'ера. Зв'язок з новим для нас персонажем в оточенні М. Березовського формує новий напрям пошуків документальних матеріалів про композитора та його мистецьке оточення.

² Яким Крамаровський (Камаровський). З 1751 по 1788 рік — придворний співак. Мав сина Андрія, також придворного співака, якого звільнили з капели 1793 року «за спадінням з голосу», а можливо, і ще одного — Миколу, що також був співаком капели з 1777 по 1784 рік.

³ Марко Федорович Полторацький (1729–1795), дійсний статський радник, регент Придворного хору (з 1763 р. — директор Придворної співацької капели), хоровий диригент і співак (бас). Родом з с. Сосниці (зараз Чернігівської області). Мова йде про Якова Тимченка, а в документі зазначене ім'я його батька — Афанасія. Яків Тимченко — камерфур'єр 6-го класу, співак Придворної співацької капели з 1754 року (з 1751 р. прийнятий до капели як малолітній співак), з 1782-го — уставник замість померлого Наума Ладунки (Придворная е.и.в. Контора, б.р., арк. 3 зв.-4). Припустимо, мав сина Андрія, що був малолітнім півчим з 1772 року, а з 1781-го став великим півчим (Придворная е.и.в. Контора, б.р., арк. 7 зв.-8). Після смерті М. Березовського отримав гроші на його поховання.

⁴ Наум Іванович Ладунка — співак Придворного хору, уставник Придворної співацької капели. 1773 року здобув придворний чин мундшенка. Помер 21 червня 1782 року (Придворная е.и.в. Контора, б.р., арк. 3 зв.-4).

Василь Михайлович Черніков, за загальною інформацією, був досить відомим у мистецьких колах того часу. Народився у 1750-х роках (молодший за Максима). Словники й енциклопедії позиціонують його як російського актора драми, співака опери (бас) та одного з перших російських професійних театральних артистів. Дослідники наголошують на тому, що Василь був синтетичним актором: добре співав, майстерно грав драматичні ролі (декламував) та вправно танцював. Вийшов на сцену за царювання Єлизавети Петрівни, яка видала наказ про створення державних російських імператорських театрів. У 60-х роках XVIII ст. В. Черніков працював у Москві. 1763 року здобув придворний чин «гоффур'єра» (мабуть, у першій половині року, бо під час одруження М. Березовського вже значився під цим чином). Від 1771 року В. Черніков виступав у складі російської придворної трупи в Санкт-Петербурзі — у «Вільному театрі» К. Кніппера. У 1789–1790 роках працював інспектором петербурзької оперної трупи. Тоді ж переклав російською лібрето опери Д. Чімарози «Два барони» та ін. У 1790 році поїхав на лікування до Парижу, де й помер.

Деякі дослідники віддають належне мистецькому обдаруванню В. Чернікова, проте вважають його артистом другого плану, який не спромігся розвинути перспективи власного таланту. П. І. Сумароков писав про нього, що В. Черніков, «учень Дмитревського», був людиною «обдарованою від природи приємним голосом і ще приємнішою зовнішністю і безпосередністю в рухах (розв'язністю), грав ролі слуг в комедіях і операх з однаковим успіхом, поєднуючи, так би мовити, у грі своїй мистецтво славних тоді на Французькому театрі Дельпі й Фастье» (Сумароков, 1823, с. 389-390).

Найзімстовнішою, мабуть, є замітка Володимира Березкіна про В. Чернікова у «Російському біографічному словнику» О. О. Половцова, в якій майстерно змальовується творчий портрет артиста:

«Черніков, Василь Михайлович, маловідомий артист часів імператриці Єлизавети Петрівни, що грав у Москві. Він вирізнявся яскравою зовнішністю й гарним голосом. У той час оперні артисти не були відокремлені від драматичних, тому він виступав і як співак, і як драматичний артист, і навіть як танцівник. Природно, що за такого розмаїття амплуа він не міг розвинути своє обдарування і в жодній із цих галузей мистецтва не створив нічого особливого та пройшов зовсім непоміченим в історії російського театрального мистецтва. А тим часом за інших умов з нього міг би вирости або прекрасний співак, або хороший комік. Головне його амплуа, як в опері, так і в драмі — ролі слуг (grande livrée), які він виконував добре, особливо в п'єсах «Мельник» (музика Соколовського) та «Сбітенцік», де «чудово до забави глядачів талант свій виявляв». На долі В. Чернікова можна бачити, що становище артиста в той час було вкрай незavidне: начальницьке свавілля панувало над його особистістю і долею безмежно. Завгодно було начальству зробити з В. Чернікова одночасно танцівника, співака і драматичного актора, і воно зробило з нього нікчемність, хоча за своїми талантам він міг зайняти чільне місце серед найкращих артистів того часу [курсив автора — М. Ю.]. Рік смерті його, так само як і рік його народження, невідомі; відомо лише, що в нього залишилася донька, згодом теж артистка, яка здобула собі велику популярність своєю прекрасною грою — це Софія Самойлова» («Черников, Василий Михайлович», 2020).

Прикметно, що у випадку з В. Черніковим, як і з М. Березовським, проглядає безпросвітна залежність артиста від свавілля керівника, від принизливого становища, що остаточно знищує обдаровану особистість.

Чин гоффур'єра, який В. Черніков здобув під час дружби з М. Березовським, не був важливим кроком кар'єрними сходами, це був перший (найнижчий) придворний чин 9-го рангу, що відповідав військовому званню «капітана-поручика» та громадянському «титулярного радника» і не передбачав подальшого підвищення. Тож друг Максима стояв на початку життєвого шляху, ймовірно, переповнений творчими сподіваннями, як і сам Максим, який нещодавно змінив свій парубоцький статус на статус одруженого чоловіка.

У цьому документі помічасмо цікаву деталь: зазвичай під час вінчання присутні два поручителі, як у згаданому документі про одруження «півчого отрока Єкіма Крамаровського», де поручителями були Марко Полторацький та Афанасій Тимченко; або документ про одруження «півчого Андрія Васильова сина Біляковського, де поручителями були «придворний півчий Іван Андрієв» і «той же команди певчей Афанасій [Афанасійович — М. Ю.] Тимченко» (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 111, спр. 54, арк. 182 зв.)⁵. У випадку з М. Березовським поручитель лише один. І швидше за все, лише з боку нареченого. Чому ж немає поручителя з боку нареченої? Знову виняток і порушення процедури?

Наступний документ (також з фондів Петербурзької духовної консисторії) від 28 жовтня 1763 року містить вартій уваги напис: «Доношение двора Ея Императорскаго величества танцовальной дѣвицы Франциски Иобершеръ о вступлении въ бракъ за придворнаго италянскоя компаніи за певчаго Макси-

⁵ Андрій Біляковський — придворний півчий з 1747 по 1791 рік (Придворная е.и.в. Контора, б.р., арк. 6 зв.-7).

ма Березовського» (Петроградская духовная консистория, б.р., оп. 117, спр. 7, арк. 93 зв.) [фразеологізми збережені — *М. Ю.*].

Незвичність цього документа криється у кількох моментах. По-перше, він датований 28 жовтня, тобто через дев'ять днів після одруження, а стиль звернення виглядає як звіт про дію. По-друге, це звернення Франциски до вищого духовного органу — доповідь про те, що одруження відбулося. Чому вона має звітувати, що одружилася зі своїм співробітником і перед ким? Про різне віросповідання не йшлося. Нарешті, по-третє, угорі над текстом іншим почерком (нерозбірливим) є позначка Його Преосвященства (голови Священного Синоду митрополита Димитрія Сеченова?): «Господь Богъ да благословить исполнити намерение хотя после (далі два слова, мабуть, найважливіші, — нерозбірливі) обстоятельство давъ указное произволение противъ протчихъ таковыхъ случающихся обвенчася» [фразеологізми збережені — *М. Ю.*].

Позначка насторожує, хоча текст не весь розбірливий і смисл частково втрачається, утім, зрозуміло, що Преосвященний благословляє виконання «намеренія» (адже раніше був наказ імператриці, і Преосвященному нічого не залишалось, як благословити одруження). Далі в тексті відчувається сумнів («хотя после»), тобто після чогось, що чи заважало виконати «намереніє», чи через нові обставини, які, зрештою, все ж таки дали змогу надати «указное произволение», і яке, проте, було не звичним, а таким, що вимагає виняткових дій («против протчихъ таковыхъ случающихся»). Хоча у підсумку — «обвенчася».

Чомусь замість простого «підмахування» Преосвященним — благословенням рядової події — потрібно було розглядати цю справу (релігійну? кримінальну? політичну? етичну?) понад два місяці, відкривати спеціальне «Діло» на 12 сторінках, яке, врешті, зникло. Складається враження, що хтось навмисно ускладнював, затягував і утаємничував цю справу від громадськості.

Наостанок хочеться нагадати про ще одну загадку біографії М. Березовського, що також стосується його одруження. На цей раз другого, бо йдеться про другу дружину композитора. Ще Фіндейзен стверджував, що в М. Березовського було дві дружини та що «ім'я другої не було відомим» (Финдейзен, 1928, с. 38).

1988 року нам вдалося віднайти ім'я другої дружини Максима Созонтовича серед нотаток Петра Миколайовича Петрова⁶, де він виписував відомості з кладовищ Санкт-Петербурга («Дневник славнейшихъ мужей государственныхъ, полководцевъ, писателей»), серед похованих на Волковському кладовищі в перший день 1778 року. У графі про померлих зазначено: «...придворнаго камеръ-музыканта Максима Березовского жена Надежда Матвѣвна 27 летъ, горячкой въ 12 дней» (Петров, 1778; Юрченко, 1999).

«Гарячкою» на той час називали звичайну застуду, а зважаючи на нездоровий клімат Петербурга, особливо у розпал зими, будь-яке ускладнення під час сильних морозів та нещадних вітрів могло звести в могилу й здорову людину.

З документа розуміємо: Надія вийшла за Максима у період між весною 1774 та березнем 1777 року⁷ (Рис. 3), друга дружина М. Березовського пережила свого чоловіка на дев'ять місяців, а Максим помирає придворним камер-музикантом; Надія Матвіївна була молодшою від чоловіка (1751–1778) і пішла з життя зовсім молодою (у віці 27 років) від хвороби за 12 днів.

Недоречним у цьому документі виглядає, що М. Березовський зазначений як «придворный камеръ-музыкант». У записі, датованому 1 січня 1778 року (Максим Созонтович упокоївся в березні 1777 року), мало би бути написано: «**бувшого** придворнаго камер-музыканта». Чи це помилка дячка, який вів запис у книзі померлих?

О. Шуміліна пропонує інше пояснення: це помилка П. Петрова із зазначенням року смерті — замість 1777 року вказаний 1778 рік. Якщо це виявиться правдою, то М. Березовський втратив дружину на початку 1777 року (яку він пережив на два з половиною місяці), і це горе, яке додалося до всіх негараздів його долі, спричинило втрату сенсу життя, відчай та самогубство в стані безпам'ятства. На користь цієї гіпотези наведемо відоме повідомлення Івана Єлагіна (керівника придворних театрів Росії) про смерть Максима Березовського від 24 березня 1777 року, у якому він наказує видати гроші, що їх заробив Максим впродовж третини року, не дружині померлого композитора, а «придворному півчому

⁶ Петров Петро Миколайович — російський історик мистецтв, письменник, мистецтвознавець, генеалог, бібліограф, почесний «общник» (застар. — співучасник, співробітник) Імператорської академії мистецтв, «Російського енциклопедичного словника», редактор Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона.

⁷ Згідно з «Гросбухом Театральной контори» від 1774 року «фігурантка Франц Березовська» була звільнена від роботи 30 квітня 1774 року (Рыцарева, 2013, с. 135).

Якову Тимченку» (Рыцарева, 1983, с. 122). Це може означати, що дружини композитора на той час вже не було серед живих. Хоча й цей висновок неостаточний, адже вона могла сильно хворіти і не мати змоги одержати гроші. Подальші пошуки підтвердять або спростують ці припущення.

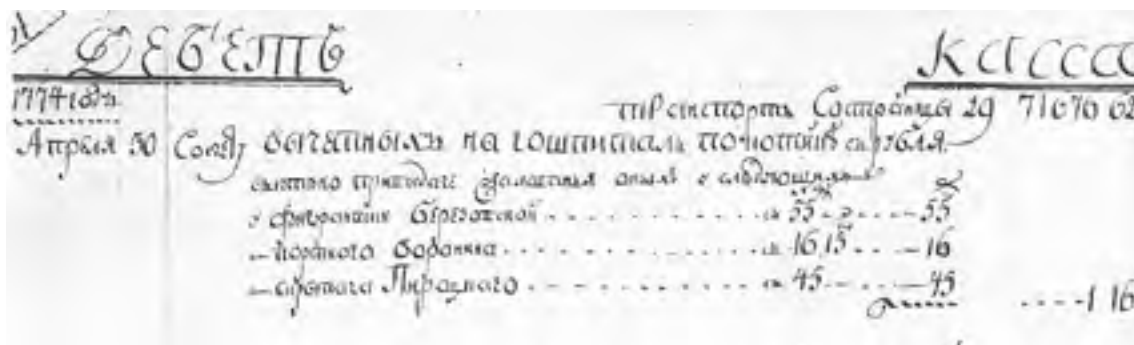

Рисунок 3. Останній запис в «Гросбусі контори придворного театру», де згадується Францинія («фігурантка Березовська»).

Друкється вперше (Кабинет Его Императорского Величества, 1774, арк. 31 зв.).

Figure 3. The last entry in “The Ledger of the Court Theatre Counting-House” where Franzina is mentioned (“the dancer Berezovska”)

Published for the first time (Cabinet of His Imperial Majesty, 1774, p. 31 o/l).

Волковське кладовище тоді розташовувалося на околиці міста, на березі річки Волковки, поряд із Волковим селом (назви через значну кількість вовків, які тоді нерідко нападали зграями на самотніх людей). Якщо місце поховання обрали через зручність — незначну відстань від місця проживання, тоді це вказує на бідність родини Березовських, бо цей цвинтар призначався «для незаможних людей» ("Волковское кладбище", 2020). Якщо ж вибір кладовища пов'язаний з віросповіданням, то в «березовськознавстві» з'являються нові напрями дослідження.

Річ у тім, що в 1770-х роках XVIII ст. на цій території розміщувалися православне й протестантське (лютеранське) кладовища. Якщо Надія Матвіївна похована на православному кладовищі, то її треба шукати серед парафіян церков Олександро-Невського монастиря, бо саме йому належали землі с. Волкова та прилеглої до нього частини цвинтаря. Якщо ж друга дружина М. Березовського була лютеранкою, то її слід має вести до лютеранських храмів Петербурга, наприклад, Петрікірхе⁸. На це вказала й М. Рыцарева, висловивши припущення, що Надія, «як і Францина, походила від обрусівших німців» (Рыцарева, 2013, с. 161).

Отже, підсумуємо інформацію про одруження Максима Березовського, яку вдалося «назбирати» на сьогодні, і відтворимо події у хронологічній послідовності:

- 11 серпня 1763 р. «Наказ Катерини II» про дозвіл Максиму Березовському одружитися з придворною танцівницею Францинею Юбершер.
- 16 жовтня 1763 р. «Справа про одруження православного Максима Березовського з католичкою» (без імені) на 12 сторінках.
- 19 жовтня 1763 р. Вінчання Максима Березовського з Францискою Юбершер у Конюшенній церкві Спаса Нерукотворного образу.
- 28 жовтня 1763 р. Звернення Франциски Юбершер до Петербурзької духовної консисторії про факт одруження з Максимом Березовським.
- 30 квітня 1774 р. Звільнення фігурантки Березовської з Театральної контори.
- 1 січня 1778 (чи 1777) р. Смерть другої дружини придворного камер-музиканта Максима Березовського Надії Матвіївни.

Проаналізуємо ці документи детальніше. Спочатку імператриця *наказала* дозволити Максимові Березовському одружитися з Францискою Юбершер (першим мало би бути прохання («Прошеніє») Максима до імператриці). Після цього невідома подія відтермінувала на два місяці «Справу про одруження» від Петербурзької духовної консисторії. І лише згодом — відкрили «Діло» і за три дні — обвінчалися. А найцікавіше, що в наступному документі (через одинадцять днів після одруження) Франциска Юбершер звітує духовному керівництву про вінчання.

⁸ Ця церква розташовувалася неподалік від Конюшенної церкви та Придворної співацької капели, тож, ймовірно, молоді люди могли часто зустрічатися на одній території.

Які причини ускладнення і затягування звичайної процедури, узгодження цієї справи в найвищих урядових колах: імператриці Російської імперії та Його Преосвященства митрополита Санкт-Петербурзького (Димитрія Сеченова) — Голови Священного Синоду? І про що, власне, звітувала Франциска перед духовним відомством?⁹

Чи могла бути причиною відмова одного з наречених на одруження чи якісь компрометувальні обставини когось із них? Про цей факт не можемо стверджувати напевно через брак документів. Найімовірніше, ця, на перший погляд, невинна подія певним чином стосувалася високопоставлених чиновників. Кого саме? Із джерел та досліджень відомі імена кількох видатних осіб, які могли якось вплинути на події навколо М. Березовського: граф Олексій Розумовський з братом Кирилом, граф Петро Рум'янцев, граф Олексій Орлов, князь Григорій Потьомкін. Жодні документи не пов'язують нікого з цих осіб з одруженням Максима Березовського, але після ознайомлення з белетристикою про життя М. Березовського спадає на думку версія, яка підозріло правдоподібно описує події, пов'язані з одруженням композитора, надає їм можливої інтерпретації і залучає до «справи» відому особистість із нашого списку. Це повість Сергія Плачинди (2006) про нещасну долю Максима Березовського (опис сюжету див.: *Кобилух, 2012*).

Український письменник виклав версію, за якою князь Григорій Потьомкін, позбавивши невинності вродливу фігурантку — німкеню Франциску Юбершер, дістав подвійну неприємність: принизливу сповідь перед своєю офіційною коханкою — імператрицею Катериною II — за свою зраду та проблеми через необхідність певним чином позбутися жертви своєї примхи — Франциски. За версією письменника, на найвищому рівні прийняли рішення видати її заміж, і жереб випав на Максима Березовського, який нічого не підозрював.

Якщо погодитися з цією (фантастичною) версією, то легко зможемо прояснити припущення. Скажімо, виглядає імовірним кількामісячне затягування справи (через пручання нареченого); підозріле зацікавлення одруженням «півного» найвищими особами держави, зокрема, сукня у подарунок Францисці від імператриці (задобрування, щоб дістати відмову від «вдів» на «найсвітлішого князя»); логічним «вкладається» у версію факт, що імператриця призначила членом Святейшого Синоду 19 серпня 1763 року (через вісім днів після наказу про одруження М. Березовського) саме Григорія Потьомкіна — князь одержав інструмент для «освячення» шлюбу співака. Стає зрозумілим і шлюб без поручителя від нареченої (її незгода на вінчання чи відмова від переосвячення); і лист-звіт Франциски до Його Преосвященства про факт одруження; і надання «пенсіонерства» Березовському для кількарічної поїздки до Італії як винагорода за згоду на одруження; і опікування Потьомкіним Березовського після повернення до Санкт-Петербурга — намір «найсвітлішого» відкрити консерваторію в Кременчуці та призначити туди директором Максима.

Стає зрозумілим і перший шлюб, який, найімовірніше, був невдалим, і звільнення Франциски з роботи — швидше через хворобу та швидку смерть (після чого Максим одружився вдруге). Напевне друга дружина вийшла за Максима по любові, бо, якщо припустити, що вона померла на початку 1777 року, можна зрозуміти невтішний стан М. Березовського, який втратив єдину дорогу йому людину у жаху невизнання, цькування та приниження впродовж останніх років життя. А саме так відтворює відчай геніального композитора музикознавець Юрій Арбатський, який працював у часи Другої світової війни в Празі з «Матеріалами про самогубство Максима Березовського» з радянських архівів. Дослідник зазначив, що «повернувшись на батьківщину, Березовський не лише став жертвою недовіри своїх земляків за прикладом Фоміна, він відмовився у своїй творчості підлаштовуватися під смаки панівного класу. Наслідки не забарилися: він був затертий, принижений, дійшов психічного розладу й покінчив життя самогубством» (Арбатський, 1956, с. 229).

Це лише одна з версій, причому, так би мовити, найемоційніша серед інших. Наприклад, найпростіше пояснення подій: імператриця наказала Максиму одружитися на Францисці, тобто *йому на ній*, адже *обидва належали до придворного відомства* — дирекції імператорських театрів, яка підпорядковувалася безпосередньо Кабінету імператриці. Франциска — німкеня, її батьки працюють в Росії за контрактом і після його закінчення потрібно задалегідь упорядковувати процедуру з одруженням місцевого Максима з немісцевою Францискою. Крім того, Петербурзьку духовну консисторію цікавило *віросповідання* молодят, тому «Дозвіл» надається не Максиму, а «придворній танцювальній дівиці», яка є католичкою й одружується з «правовірним». Саме тому вона пише згодом звіт про вінчання (можливо, це прохання змінити прізвище). Затягування справи могло відбутися через «невинні» причини: хвороба, бюрократична тяганина тощо. Другий поручитель на вінчанні міг або захворіти, або бути на

⁹ На моє особисте звернення до ЦДІА СПб надійшла відповідь (№ 2920/Т від 1 грудня 2020 р.), що «в електронних описах фондів ЦДІА СПб, у тому числі в електронних описах фонду Петроградської духовної консисторії, донесення Франциски Ібершер про її вступ у шлюб з Максимом Березовським за 1763 рік немає».

гастролях, або ще щось просте й зрозуміле. Інші версії виникатимуть доти, доки не з'являться документи, які достеменно зможуть прояснити життєві обставини одного з найталановитіших українських композиторів, очистити його образ від домислів та припущень.

Висновки

Про життя Максима Березовського досі знаємо найменше, ніж про будь-кого з українських композиторів, тому так важливо віднаходити нові документи, аналізувати вже відомі, а також залучати якомога ширше коло архівних та рідкісних друкованих матеріалів до наукового обігу. У статті зроблена спроба зібрати усі відомі на сьогодні документи про одруження композитора та детально проаналізувати на предмет правдивих фактів біографії М. Березовського.

Огляд документів, які пов'язані з першою дружиною композитора, дав змогу уточнити дату й місце вінчання Максима та назвати ім'я «боярина» композитора — актора Василя Михайловича Чернікова. Водночас, аналіз унаочнив неузгодження, що поки залишаються без відповіді: питання часу надання дозволу імператрицею на одруження та причини звітування Франциски Юбершер (вже мала б писатися «Березовська») перед церковним відомством. Відповіді на ці питання розкривають деталі соціального становища композитора, його емоційний стан, перспективи — все, що безпосередньо впливає на творчість обдарованої людини.

Останній документ у статті також пов'язаний із сімейним станом Максима Березовського, підтверджує припущення про другу дружину композитора, якою виявилася Надія Матвіївна (дівоче прізвище невідоме), що померла від хвороби на 27-му році життя.

Системний підхід до вивчення документів унаочнює ситуацію і характеризує різні версії перебігу подій. У статті описуються дві протилежні за характером (але вірогідні) версії одруження композитора: складна, емоційно насичена та проста й логічна. Цих версій, за браком інших документів, можливо, забагато, проте їх кількість зменшиться після опрацювання нових документальних матеріалів.

Перспективи подальших досліджень завдяки публікуванню нових документів і зображень (кілька вперше в Україні), а також залученню широкого кола допоміжних архівних рукописів значно розширилися. Постають нові напрями у документальних пошуках: канцелярія імператриці Катерини II, листування з князем Г. Потьомкіним; спогади, листи театральних діячів, зокрема Василя Чернікова; «справи» Петербурзької духовної консисторії; перегляд матеріалів Волковського кладовища.

Список використаних джерел

- Арбатский, Ю. (1956). *Этюды по истории русской музыки*. Издательство имени Чехова.
- Волковское кладбище (Санкт-Петербург). (2020, 11 октября). В *Википедия*. <https://cutt.ly/VbukVFi>.
- Кабинет Его Императорского Величества. (1774). *Гроссбух конторы придворного театра* (Фонд 468, Описание 36, Дело 40), Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург.
- Кобилуох, В. (2012). *В чому трагедія Максима Березовського?* (Серія «Честь і Чин»).
- Кукольник, Н. В. (1844). *Максим Созонтович Березовский*. В Н. В. Кукольник (Ред.), *Сказка за сказкой* (с. 283-396). Издание М. Д. Ольхина.
- Лебедева-Емелина, А. В. (2017). Биографика композиторов екатерининской эпохи: соотношение документов, легенд и мифов. *Искусство музыки: теория и история*, 17, 3-78. http://imti.sias.ru/upload/iblock/132/imti_2017_17_3_78_lebedeva_emelina.pdf.
- Петров, П. Н. (1778). *Волковское кладбище. 1 января* (Фонд 575, Дело 341, Книга 8), Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург.
- Петроградская духовная консистория. (б.г.). (Фонд 19), Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга, Санкт-Петербург.
- Плачинда, С. (2006). Геній і кати: Повість про композитора Максима Березовського (1745–1777). В С. Плачинда, *Козак – душа правдивая...* (с. 117-174). Велес.
- Придворная е.и.в. Контора. (б.г.). (Фонд 469, Описание 14, Дело 9), Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург.
- Рыцарева, М. (1983). *Композитор М. С. Березовский: Жизнь и творчество*. Музыка.
- Рыцарева, М. (2013). *Максим Березовский: Жизнь и творчество композитора* (2-е изд.). Композитор.
- Смирнов, П. А. (1841). *Максим Созонтович Березовский: Оригинальная историческая быль в двух действиях с прологом*.

- Сумароков, П. И. (1823). О Российском театре, с начала его основания до конца Царствования Екатерины II (окончание). *Отечественные записки*, 13(35), 370-399.
- Финдейзен, Н. Ф. (1928). *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века* (Т. 1, вып. 2). Государственное издательство.
- Черников, Василий Михайлович. (2020, 21 мая). В *Википедия*. <https://cutt.ly/Qbulezpz>.
- Jurčenko, M. (1999). Berezovskij, Maksim Sozontovič. In *Die Musik in Geschichte und Gegenwart: allgemeine Enzyklopädie der Musik* (2nd ed.; Personenteil 2; s. 1188-1189). Kassel; Bärenreiter; Metzler.

References

- Arbatskii, Yu. (1956). *Etyudy po Istorii Russkoi Muzyki [Etudes on the History of Russian Music]*. Izdatel'stvo imeni Chekhova [in Russian].
- Chernikov, Vasilii Mikhailovich [Chernikov, Vasily Mikhailovich]. (2020, May 21). In *Wikipedia*. <https://cutt.ly/Qbulezpz> [in Russian].
- Findeizen, N. F. (1928). *Ocherki po Istorii Muzyki v Rossii s Drevneishikh Vremen do Kontsa XVIII Veka [Essays on the History of Music in Russia from Ancient Times to the End of the 18th Century]* (Vol. 1, Iss. 2). Gosudarstvennoe izdatel'stvo [in Russian].
- Jurčenko, M. (1999). Berezovskij, Maksim Sozontovič [Berezovsky, Maxim Sozontovich]. In *Die Musik in Geschichte und Gegenwart: allgemeine Enzyklopädie der Musik [Music Past and Present: General Encyclopedia of Music]* (2nd ed.; Personenteil 2; pp. 1188-1189). Kassel; Bärenreiter; Metzler [in German].
- Kabinet Ego Imperatorskogo Velichestva [Cabinet of His Imperial Majesty]. (1774). *Grossbukh Kontory Pridvornogo Teatra [Ledger of the Court Theater Office]* (Fund 468, Inventory 36, File 40), Russian State Historical Archives, St. Petersburg [in Russian].
- Kobyliukh, V. (2012). *V Chomu Trahediia Maksyma Berezovskoho? [What is the Tragedy of Maxim Berezovsky?]* (Series "Chest i Chyn") [in Ukrainian].
- Kukolnik, N. V. (1844). Maksim Sozontovich Berezovskii [Maxim Sozontovich Berezovsky]. In N. V. Kukolnik (Ed.), *Skazka za Skazkoi [Fairy Tale after Tale]* (pp. 283-396). Izdanie M. D. Ol'khina [in Russian].
- Lebedeva-Emelina, A. V. (2017). Biografika Kompozitorov Ekaterininskoi Epokhi: Sootnoshenie Dokumentov, Legend i Mifov [Biographic Writings on the Composers of the Era of Catherine the Great: Correlation Between Documents, Legends, And Myths]. *Iskusstvo Muzyki: Teoriya i Istoriya [Art of Music. Theory and History]*, 17, 3-78. http://imti.sias.ru/upload/iblock/132/imti_2017_17_3_78_lebedeva_emelina.pdf [in Russian].
- Petrogradskaya Dukhovnaya Konsistoriya [Petrograd Spiritual Consistory]. (n.d.). (Fund 19), Central State Historical Archives of St. Petersburg, St. Petersburg [in Russian].
- Petrov, P. N. (1778). *Volkovskoe Kladbishche. 1 yanvarya [Volkovskoe Cemetery. January 1]* (Fund 575, File 341, Book 8), National Library of Russia, St. Petersburg [in Russian].
- Plachynda, S. (2006). Henii i Katy: Povist pro Kompozytora Maksyma Berezovskoho (1745–1777) [Genius and Executioners: The Tale of the Composer Maxim Berezovsky (1745–1777)]. In S. Plachynda, *Kozak – Dusha Pravdyvaia... [A Cossack is a True Soul...]* (pp. 117-174). Veles [in Ukrainian].
- Pridvornaya e.i.v. Kontora [The Courtier of His Imperial Majesty's Office]. (n.d.). (Fund 469, Inventory 14, File 9), Russian State Historical Archives, St. Petersburg [in Russian].
- Rytsareva, M. (1983). *Kompozitor M. S. Berezovskii: Zhizn' i Tvorchestvo [Composer M. S. Berezovsky: Life and Work]*. Muzyka [in Russian].
- Rytsareva, M. (2013). *Maksim Berezovskii: Zhizn' i Tvorchestvo Kompozitora [Maxim Berezovsky: The Life and Work of the Composer]* (2nd ed.). Kompozitor [in Russian].
- Smirnov, P. A. (1841). Maksim Sozontovich Berezovskii: Original'naya Istoricheskaya Byl' v Dvukh Deistviyakh s Prologom [Maxim Sozontovich Berezovsky: An Original Historical Story in Two Acts with a Prologue] [in Russian].
- Sumarokov, P. I. (1823). O Rossiiskom Teatre, s Nachala Ego Osnovaniya do Kontsa Tsarstvovaniya Ekateriny II (okonchanie) [About the Russian Theater, from the Beginning of its Foundation until the End of the Reign of Catherine II (ending)]. *Otechestvennye Zapiski [Notes of the Fatherland]*, 13(35), 370-399 [in Russian].
- Volkovskoe Kladbishche (Sankt-Peterburg) [Volkovskoe Cemetery (St. Petersburg)]. (2020, October 11). In *Wikipedia*. <https://cutt.ly/VbukVFi> [in Russian].

**ЖЕНИТЬБА
МАКСИМА БЕРЕЗОВСКОГО.
ОБЗОР ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ
МАТЕРИАЛОВ: К ВОПРОСУ
О ТВОРЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ**

Юрченко Мстислав Сергеевич
*Кандидат искусствоведения, профессор,
Киевский национальный университет
культуры и искусств,
Киев, Украина*

Цель статьи — реконструировать реальные события жизни Максима Березовского на основе тщательного анализа документов о браке выдающегося композитора. В процессе работы использовались в основном эмпирические методы исследования: логико-аналитический анализ, наблюдение, описание, обобщение, предположение, сравнение. Новизна исследования. Сегодня и дальше продолжается поиск новых музыкальных произведений, и тщательно исследуются известные документальные данные о жизни М. Березовского. Ранее обнародованные документы о его женитьбе изображали картину счастливой супружеской жизни композитора, однако во время пристального анализа выявили ряд недоразумений и выразили недоверие к официальной версии. В статье проанализированы шесть рукописных документов (с августа 1763-го по январь 1778) из архивов Санкт-Петербурга. Один документ публикуется впервые, а также впервые публикуются изображения двух архивных рукописей. Выводы. В статье собраны все известные на сегодня (включая недавно найденные) документы о браке М. Березовского, обращено пристальное внимание на важные нестыковки в бумагах о браке придворного певца Максима Березовского с придворной танцовщицей Франциской Юбершер. Вероятно, этот факт объясняется разным вероисповеданием молодоженов, но их брак задел интересы высокопоставленных лиц Российской империи. Привлечение ранее неопубликованных документов способствовало уточнению деталей бракосочетания, привлечению в научный оборот «свидетеля» Максима — актера Василия Черникова, установлению имени и отчества второй жены Березовского — Надежды Матвеевны. В статье проанализированы различные версии, среди которых рассматриваются две противоположные по характеру как возможные в этой ситуации. Привлечение новых данных способствует расширению круга документальных поисков о жизни Максима Березовского.

Ключевые слова: Максим Березовский; Франциска Юбершер; документы; бракосочетания; Maksym (Махим) Berezovsky; Francis Übersheer

**MAKSYM BEREZOVSKY'S MARRIAGE.
REVIEW OF DOCUMENTARY
MATERIALS: ON THE ISSUE OF HIS
CREATIVE WORK**

Mstyslav Yurchenko
*PhD in Art Studies, Professor,
Kyiv National University of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine*

The purpose of the article is to reconstruct the real events of Maksym Berezovsky's life based on a thorough analysis of documents as to the marriage of the outstanding composer. In the course of the work, the author of the article mainly used empirical research methods, such as logical and analytical analysis, observation, description, generalisation, assumption, comparison. Scientific novelty. Today, the search for new musical works continues, and well-known documentary data on the life of M. Berezovsky is carefully studied. Previously published documents about his marriage depicted a picture of the composer's happy married life, but a closer analysis revealed a number of misunderstandings that questioned the official version. The article analyses six handwritten documents (from August 1763 to January 1778) from the archives of St. Petersburg. One document is published for the first time, and images of two archival manuscripts are also published for the first time. Conclusions. The article contains all known documents (including recently found) concerning the marriage of M. Berezovsky and reveals important discrepancies in the documents about the marriage of the court singer Maksym Berezovsky with the court dancer Franzina Uberscher. Probably, this fact is explained by different faiths of the newlyweds, but their marriage affected the interests of high-ranking officials of the Russian Empire. The involvement of previously unpublished documents helps to clarify some details of the marriage, to introduce the name of the actor Vasyl Chernikov (who was Maksym's groomsman) to scientific circulation, to find out the name and patronymic of Berezovsky's second wife — Nadiia Matviivna. The article analyses various versions, among which two opposite ones are considered as possible in this situation. Introducing new data helps to expand the search for documents on the life of Maksym Berezovsky.

Keywords: Maksym (Maxim) Berezovsky; Franzina Uberscher (Francisca Iberchere); documents; marriage